ԿՈՒԴԱՄԱ ԻԲՆ ՋԱԱՖԱՐ

ՀԱՐԿԱՄԱՏՅԱՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ (ՔԻՏԱԲ ԱԼ-ԽԱՐԱՋ ՈՒԱ ՍԻՆԱԱՏ ԱԼ-ՔԻՏԱԲԱ)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] *Մանդիլ – Մանդիլ (կայան) բառը սովորաբար օգտագործվում է հոգնակի՝ մանդիլ ձևով և նշանակում է այն կայանները, որոնց հասնում է ճանապարհորդը մեկ օրվա ճանապարհ (մարհալա, հոդն. մարահիլ) դնալուց հետո: Նախկինում՝ մանդիլը քարավանների ճանապարհներին հանգստանալու վրաններ էին, իսկ հետագայում արգեն դիտակցվում էր որպես մայրուղիների վրա կառուցված տուն, որտեղ իջևանում էին ճանապարհորդները: (Manzil, P. A. Andrews, EOI, CD-ROM, (VI: 454b)): Մղոնը հավասար է չուրջ երկու կիլոմետրի:*

[2] *Փարսախներ – Փարսախը հավասար է երեք մղոնի, այսինքն չուրջ 6 կիլոմետրի: Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 5:*

[3] *Դինավար – Իրանի Ջիբալ նահանգի ամենակարևոր քաղաքներից մեկը: Դինավարը հիմնվել է դեռևս Սելևկյան դարաշրջանում: Նեհավենդի ճակատամարտում Սասանյանների վերջնական պարտությունից հետո, քաղաքը հանձնվել է արաբներին: Օմայան և Աբբասյան(հզորության շրջանում) դարաշրջանում Դինավարը ծաղկուն քաղաք էր: Հետագայում, ժ դարից հետո, անկում ապրեց, իսկ Լենգ Թիմուրի ժամանակ վերջնականապես կործանվեց (Dinawar, L. Lockhart, EOI, CD-ROM, (II: 299a)):*

[4] *Փայտակարան – (Բայլական) – Տե՛ս նաև Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 16:*

[5] *Անդարաբ – Իրանական երկրներում հաճախ հանդիպող տեղանուն, որը նշանակում է «ջրերի միջև», «միջագետք»: Այստեղ հավանաբար խոսքը մի բնակավայրի մասին է Արդաբիլ գետի վրա, Ատրպատականում: (Andarab, V. Minorsky, EOI, CD-ROM, (I: 504a)):*

[6] *Մարաղա – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 231:*

[7] *Դահխաուական – Կամ Դահնախիրջան. Նիխորական գյուղ, կամ որ նույնն է Դեհխարդան ավանը Թավրիզից դեպի հարավ-արևմուտք. այժմ Ադերչահր: (Հակոբ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրներ, էջ 170):*

[8] *Դավրեժ (Տարրիզ) – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 235:*

[9] *Մարանդ – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 232:*

[10] *Սարաուա – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 222:*

[11] *Նիր – կամ Նիրուհ: 13-րդ դարի աշխարհագրագետ Յակուտը իր Աշխարհագրական բառգրքի «ալ-Ջավաղան» (Անձևացիք) հոդվածում գրում է «Իսկ Մուսուլի տերերին են պատկանում Ալկի, Արվախ, Բախավիա, Բարխու, Քինքուր, Նիրուհ և Խավչար վայրերը»: (Հակոբ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրներ, էջ 76-77):*

[12] *Մուղան – Կամ Մուկան: Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 225:*

[13] *Ջարարուան – կամ Ջարրվանի բերդ, գտնվում է Ատրպատականում:*

[14] *Վաղի – Հավանաբար Վաղի ալ-Քուրդ բնակավայրն է: Տե՛ս Իբն Խորդաղբեհ, ծնթգր. 19:*

[15] *Դարա – Քաղաք Միջագետքում, Եփրատ գետի մոտ:*

[16] *Հիսն Մանսուր – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 93:*

[17] *Ջապետրա – Տե՛ս Իբն Կուտայբա, ծնթգր. 13:*

[18] *Հաղաս – Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 18:*

[19] *Մանսուրա – Տե՛ս Իբն Խորդաղբեհ, ծնթգր. 7:*

20 Մուտավաքքիլիյա – Շամխոր քաղաքի այլ անվանումը: Իբն ալ-Ասիր պատմիչը գրում է «Սա (Շամխորը) մի հին քաղաք էր և չեն մնաց մինչև որ այն կործանեցին սևորդիք (Սիյավարդիյա) կոչվածները: [...] Բուղան այն վերականգնեց երկուհարյուր քառասուն թվականին (854/855) և այն կոչեց Մուտավաքքիլիյա Մուտավաքքիլ [խալիֆայի] անունով»: (Իբն ալ-Ասիր. էջ 56):

21 Արդն – կամ Արդան, տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 33:

22 Խլաթ – Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ. ծնթգր. 81:

23 Բաղեշ – կամ Բաղլիս, տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 59:

24 Բալխ գետ – կամ Բալիխ գետը (գետակը) Եփրատի մեջ է թափվում նրա միջին հոսանքներում: (Վ. Տ.-Ղ.)

25 Կաղիսիյա – Տե՛ս Դինավարի, ծնթգր. 10:

26 Ասուան – Տե՛ս Ֆարղանի, ծնթգր. 37:

27 Այս հատվածում բազմակետերը ձեռագրում պակասող տեղերն են ցույց տալիս:

28 Ռույան – Տե՛ս Ջահիզ, ծնթգր. 5:

29 Սղերդ (Սիիրդ) – քաղաք Արևմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի Սղերդի գավառում, Բիթլիս քաղաքից 50-52 կմ հարավ-արևմուտք. Սղերդի գետի ափին, Սղերդ գավառի կենտրոնը: (ՀՀՇՏԲ, հ. 4, էջ 632):

30 Սավաղ – Տե՛ս Աբու Յուսուֆ, ծնթգր. 11:

31 Ահուազ – Տե՛ս Վակիդի, ծնթգր. 14:

32 Ջաղիրա – Տե՛ս Վակիդի, ծնթգր. 4:

33 Մարջ – Տե՛ս Դինավարի, ծնթգր. 12:

34 Հաղիսա – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 67:

35 Մծբին – Տե՛ս Նասիբին. Բալաղուրի, ծնթգր. 44:

36 Դարա – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 53:

37 Մարդին – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 52:

38 Սինջար – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 45:

39 Ռաս ալ-Այն – Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 79:

40 Խարուր – Տե՛ս նաև Բալաղուրի , ծնթգր. 66:

41 Արդն – Կամ Արդան, տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 33:

42 Նփրկերտ – Մայաֆարիկին, տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 46:

43 Տարոն – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 186:

44 Բարդանդ – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 230:

45 Բայաս – Կիլիկիայի նավահանգիստ, Այասի ճիշտ դիմացը, Հայոց ծոցի արևելյան ծովափի վրա: Կոչվում է նաև Փայաս, Պայաս, հռոմայեցիների կողմից Baiae: Ռուբինյանների ժամանակ Ճկեր գավառի մասն էր կազմում: Առաջին խաչակիրներից հիշվում է «Կույսերի բերդ» անունով: Նրա հարավկողմը, Ալեքսանդրետի ճանապարհի վրա գտնվում է Կիլիկյան Ասորոց դուռը, Pylae Syriae Ciliciae, իսկ 30 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվում է Իսոսը, որտեղ Ալեքսանդր Մակեդոնացին վճռական հաղթանակ տարավ Պարսից թագավոր Դարեհ փոքրի դեմ: (Հակոբ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 147), իսկ Յակուտը «Բայյաս» հոդվածում գրում է «Փոքր քաղաք է Անտիոքի արևելակողմում և Մսիսի արևմտակողմում, ծովեզերքի մոտ: Նրա և Ալեքսանդրետի միջև երկու փարսախ հեռավորություն է»: (Հակոբ Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 39):

46 Նիկոպոլիս – քաղաք Կիլիկիայում: Հույները այդպես սկսեցին անվանել Իսոս քաղաքը 333 թ. այստեղ Ալեքսանդր Մակեդոնացու պարսիկների դեմ տարած հաղթանակի առթիվ: Նիկոպոլիս հունարեն նշանակում է հաղթանակի քաղաք: (ՀՀՇՏԲ, հ. 3, էջ 988):

47 Անատոլիկոն – Բյուզանդական բանակաթեմ Փոքր Ասիայի կենտրոնական մա-

սերում՝ Կապադովկիայից արևմուտք:

48 Սելևկիա – Քաղաք Կիլիկիայում, Հին Պամփյուլիայում, Միջերկրական ծովի ափին, Սելևկիա (Իսավրիա) երկրամասի կենտրոնը: Զչփոթել սրանից արևելք, դարձյալ ծովափին, Կալիկադնոսի գետաբերանի մոտ գտնվող Սելևկիայի հետ: (ՀՀՇՏԲ, հ. 4, էջ 662):

49 Ավասիմ – Տե՛ս Բալադուրի, ծնթգր. 22:

50 Կուրուս – Կյուրիս, բերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Կիլիկիայի սահմանի մոտ, համանուն երկրամասում: Անտիոքի ստորին կոմսություններից մեկի կենտրոնն էր: Հավանաբար մտնում էր Տյուքի գավառի մեջ: (ՀՀՇՏԲ, հ. 3, էջ 177)

51 Միջագետրյան ամրությունները (ալ-սուդուր ալ-ջազարիյա) – Տե՛ս Աբու Յուսուֆ, ծնթգր. 6:

52 Ամորիոն (Ամմուրիյա) – Տե՛ս Իբն Կուտայբա, ծնթգր. 14:

53 Քնսուն (Քայսում) – Տե՛ս Բալադուրի, ծնթգր. 88:

54 Խարսիանոն (Խարշանա) – Տե՛ս Իբն Կուտայբա, ծնթգր. 8:

55 Խաղտիք – Տե՛ս Իբն Խորդադբեհ, ծնթգր. 13:

56 Հայազգի Մլեհ (Մալիհ ալ-Արմանի) – Մլեհ մեծը կամ Հայազգի Մլեհը (Մալիհ ալ-Արմանի) Բյուզանդիայի Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսեր Հայազգի զորավարն էր, որն արաբների դեմ կռվում մեծ քաջություններ գործեց Կիլիկիայում և այլուր, եղել է Լիկանդյան բանակաթեմի ստրատեգ: (Իբն ալ-Ասիր, էջ 386):

57 Բայալիկա (պավլիկյաններ) – Միջնադարյան աղանդավորական շարժում, որը ծագել է Հայաստանում, ապա տարածվել Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական շրջաններում: Ենթադրվում է, որ պավլիկյան շարժումն առաջացել է Ե դարի վերջին: Հատկապես ուժեղ է եղել է-Թ դարերում: Պավլիկյան շարժման դեմ դաժան պայքար է մղել Բյուզանդական կայսրությունը: Թ դարի 70-ական թվականներից հետո աստիճանաբար թուլացել է: Բայց պավլիկյանների գաղափարները դեռ երկար ժամանակ պահպանվել են նպաստելով Հայաստանում թոնդրակյան շարժման առաջացմանը, իսկ բռնի գաղթեցված պավլիկյանների միջոցով իր ազդեցությունն է ունեցել Եվրոպայում բոգոմիլների, կաթարների, ալբիգոյցիների շարժումների առաջացման վրա: (Հայե. սովետ. հանրագիտարան, հ. 9, էջ 140-141):

58 Տյուք (Դուլուք) – Տե՛ս Բալադուրի, ծնթգր. 89:

59 Ռաարան – Տե՛ս Բալադուրի, ծնթգր. 90:

60 Քիլիս – քաղաք Կիլիկիայում, Աղանայի նահանգի Աղանայի գավառում, Քիլիսի գավառակում, նրա կենտրոնը: (ՀՀՇՏԲ, հ. 6, էջ 369):

61 Արմենիակոն (Արմինիակ) – Տե՛ս Բալադուրի, ծնթգր. 103:

62 Խաղտիք – Տե՛ս Իբն Խորդադբեհ, ծնթգր. 13:

63 Պափլագոնիա (Աֆլաջոնիա) – Տե՛ս Խալիֆա իբն Խայյաթ, ծնթգր. 62:

64 Լաոդիկե – Լաոդակիա, կամ Լաոդակիյա – Ներկայում Սիրիայի խոշորագույն նավահանգիստը: Հայտնի էր դեռ փյունիկյան շրջանից: Հունարեն և լատիներեն կոչվում էր Լաոդիկեա: Արաբները այս անունը ձևափոխեցին Լաոդակիյա, կամ Լաոդիկիյա: (al-Ladhikiyya, N. Elisseeff, EOI, CD-ROM, (V: 589b)):

65 Տրիպոլի – կամ Տրիպոլիս: Ասորիքի նշանավոր քաղաք-նավահանգիստ: Արաբական աղբյուրներում կոչվել է Թարաբուլուս ալ-Շամ (Սիրիայի), տարբերելու համար Թարաբուլուս ալ-Ղարբից (արևմտյան), այսինքն Լիբիայի Տրիպոլիից: Կարևոր քաղաք էր թե՛ անտիկ շրջանում և թե՛ Արաբական խալիֆայության օրոք: Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ դարձավ Տրիպոլիի կոմսության կենտրոնը: Ներկայում Լիբանանի հանրապետության մեծությամբ երկրորդ քաղաքն է: (Tarabulus al-Sham, F. Buhl-[C. E. Bosworth], EOI, CD-ROM, (X: 214a)):

66 Տյուրոս (Սուր) – Տե՛ս Բալադուրի, ծնթգր. 11:

67 Ակրա (Աքքա) - Տե՛ս Բալաղուրի. ծնթգր. 10:

68 Գագա (Ղաղղա) - Տե՛ս Բալաղուրի. ծնթգր. 9:

69 Ֆարմա - Տե՛ս Իբն Խորդադբեհ. ծնթգր. 21:

70 Մրվանյաններ – Տվյալ դեպքում խոսքը ոչ միայն Մրվանյան ընտանիքի անդամ խալիֆաների, այլև ընդհանրապես Օմայան դինաստիայի մասին է:

71 Իբադիներ – Խարիջիների հիմնական ճյուղերից մեկը: Ներկայումս դրա ներկայացուցիչներ կան Օմանում, Արևելյան Աֆրիկայում, Տրիպոլիտանիայում և հարավային Ալժիրում: Աղանդի անվանումը ծագում է հիմնադիրներից մեկի անունից Արդ Ալլահ իբն Իբադ ալ-Մուռրի ալ-Տամիմի: Արաբ մատենագիրները օգտագործում են և Իբադիյա և Արադիյա ձևը: Իբադիները հանդես եկան 684 - 685 թվականին, բայց այս ուղղությունն անկասկած առաջացել էր ավելի վաղ: (al-Ibadiyya, T. Lewicki, EOI, CD-ROM, (III: 648a)):

72 Խարիջիներ – Տե՛ս Բալաղուրի, ծնթգր. 165:

73 Մուհամմադ իբն Իդրիս իբն Արդալլահ իբն Հասան իբն Հասան – Խոսքը Իդրիսիների պետության ներկայացուցիչ Մուհամմադի (828-836) մասին է: Համարվում է որ այս տոհմը ծագում է Ալի իբն Աբու Թալիբիից ու Ֆաթիմայից: Դինաստիայի հիմնադիրն է Իդրիս Ա-ը, որը 788-789-ին հաստատվելով Մաղրիբի Աուտա քաղաքում հիմնեց մի նոր պետություն իշխելով մինչև 792 թվականը: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Իդրիս Բ-ը (792-828): Նրա օրոք, դեռ իր հոր ժամանակ հիմնադրված Ֆես քաղաքը դարձավ Իդրիսիների պետության մայրաքաղաքը: Իդրիս Բ-ի մահից հետո, սկսվեց այս պետության քայքայումը: Իդրիս Բ-ը ուներ 12 որդի, որոնցից ավագը՝ Մուհամմադը, հաջորդեց իր հորը և իր տատի՝ Քանդայի առաջարկով պետությունը բաժանեց իր եղբայրներից առավել ավագների միջև, իրեն պահելով կենտրոնական մասը՝ Ֆես քաղաքով: Բաժանմանը հաջորդեց ներքին երկպառակությունը: Մուհամմադից սկսած Ֆեսի տիրակալները թեև համարվում էին ավագը մյուսների մեջ, սակայն Իդրիսիների պետությունն այլևս չմիավորվեց: Այն տրոհված վիճակով գոյատևեց մինչև 917 թվականը, երբ Ֆեսի վերջին տիրակալ Յահյա Դ-ը պարտություն կրելով Ֆաթիմյաններից, ստիպված էր ճանաչել վերջիններիս տիրապետությունը: (Idrisids (Adarisa), D. Eustache, EOI, CD-ROM, (III: 1035a)):

74 Կորդովա - Արաբ. ձևով Կուրտուբա, քաղաք հարավային Իսպանիայում, Մահմեդական Իսպանիայի կամ Անդալուսի մայրաքաղաքը: Կորդովան գտնվում էր Գվադալկվիվիր գետի (արաբ. ալ-Օուադի ալ-Քաբիր «մեծ հովիտ» կամ «մեծ գետ») միջին հոսանքի աջ ափին: Անդալուսի արաբական նվաճումից չատ չանցած 716-719 թվականներին, մայրաքաղաքը տեղափոխվեց Կորդովա, որից հետո այն դարեր շարունակ թե՛ Խալիֆայության կազմում, թե՛ որպես անկախ ամիրություն և թե՛ որպես Կորդովայի Օմայան խալիֆայություն, մնաց որպես մահմեդական Իսպանիայի մայրաքաղաք: (Kurtuba, C. F. Seybold [M. Ocana Jimenez], EOI, CD-ROM, (V: 509b)):